

УДК 82.091:[821.161.2+82'01]

АНТИЧНИЙ ІНТЕРТЕКСТ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Оксана Гальчук

*Інститут філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
бульв. Шевченка, 14, м. Київ, 01004,
e-mail: teorialit@ukr.net*

Визначено понятійно-категоріальний апарат дослідження античного інтертексту української літератури. Греко-римське письменство ідентифіковано як текст, що впродовж функціонування у світовій літературній історії набув таких характеристик, як класичний, канонічний, канонізований, прецедентний та ін. Автор вважає, що рецепція у вітчизняній літературі античних художніх традицій вилилася у феномен української античності.

Ключові слова: інтертекст, прецедентний текст, рецепція, українська античність, ремінісценція.

У художній свідомості людства античність вже багато століть існує як своєрідний текст, що апелює до його духовно-ініціативного сприйняття, є носієм стійких і стабільних, позаситуативно значимих інформації, ідей, умонастроїв, змістів – осередком духовно-практичного досвіду давніх греків і римлян. Виходячи з уподібнення Тексту Р. Барта до Інтертексту Ю. Крістєвої, античність як текст є одночасно й інтертекстом, що впливає на культурне життя людства вже упродовж багатьох століть. Її історія – це динамічний процес безперервного виявлення нових смислів і розумінь, постійного застосування та відновлення у літературах різних епох і народів, зокрема й в українській. Відтак, розгляд теоретичних підходів до проблеми розуміння античності як інтертексту вітчизняної літератури зумовлює необхідність визначення й уточнення змісту певного комплексу понять і є метою нашої статті. Усвідомлюємо, що це лише робоча термінологія, варіативність якої визначає предмет досліджень.

Особливості рецепції античності в українській літературі вже тривалий час вивчають вітчизняні науковці, зокрема Н. Корж, Л. Ушкалов, Л. Скорина, М. Трофимук, М. Майстренко, Ю. Микитенко, О. Савчук, Б. Баглай-Соляник, О. Циганок, О. Турган, А. Демченко та ін. В останні роки такі студії активізувалися через підвищений інтерес до питань, пов'язаних з інтертекстом та інтертекстуальністю. У центрі уваги дослідників творчість окремих українських письменників (дисертації К. Буслаєвої [4], Т. Шевчук [16]), різних шкіл та угруповань (праці О. Вишневської [5], Т. Іванюхи [7], В. Папушиної [13]) або ж представників певної літературної доби (дослідження П. Мірошніченка [11]). Необхідність подальшого вивчення перекладацької, художньої та науково-критичної форм засвоєння і трансформації античності в національній літературі зумовлює актуальність окреслення понятійно-категоріальної матриці таких досліджень.

Насамперед зазначимо, що феномен, у який вилилася багатовікова рецепція античності в українській літературі, пропонуємо визначати як українську античність. Загальновідомо, що віддаляючись у часі від античності, всі наступні культурні епохи в зверненні до неї створювали власний образ (чи міф) і власне розуміння цієї, за О. Михайловим, “міфориторичної культури”. Адже, як зазначив учений, саме як міфориторична культура античність реально “присутня” в культурному процесі у вигляді риторики, “але не у вузькому значенні як техніка красномовства, а в широкому – “слово”, яке є носієм усіх важливих дефініцій і змістових характеристик античної культурної традиції <...>. Це складає внутрішню характеристику поняття, “жива” античність, тоді як її зовнішньою характеристикою є різні форми інтертекстуальності – переклади, запозичення та інтерпретація античних міфологічних і літературних сюжетів і мотивів тощо” [9, с. 308]. Серед розмаїття дефініцій, яким позначають функціонування “живої античності” в нашому національному письменстві (“традиція звернення до античних джерел” [12], “національна школа художнього й наукового освоєння античності” [15], “історія засвоєння та трансформації античних мотивів і образів” [11], “історія і типологія українсько-грецьких літературних зв’язків” [10], “концепція античності в українській літературі” [3], “український літературний рецепційний дискурс античності” [4]), могло б використовуватися і таке термінологічне словосполучення, як українська античність.

Відштовхуємося від ідеї Г. Кнабе, який, репрезентуючи філософський шлях вивчення античної теми, ввів поняття “російська античність” [8]. Усвідомлюючи умовність термінологічного словосполучення “українська античність”, вважаємо, що воно, по-перше, акцентує на національному варіанті міфу про античність; по-друге, більшою мірою містить установку на універсальне й комплексне дослідження, ніж “концепція античності” чи “теорія античності”, оскільки передбачає сприйняття українською культурою всієї античної ціннісної системи й не обмежує час, шляхи та форми цієї рецепції. Це дає змогу відійти від розуміння звичайної ремінісценції з міфології, літератури, історії Давньої Греції і Давнього Риму й вести мову про значно ширші аспекти античної спадщини, які засвоїла національна культура відповідно до власних внутрішніх потреб і які стали її органічною складовою.

Спостерігаючи за функціонуванням античних творів у “великому історичному” часі, яке за амплітудою внутрішньої динаміки навіть більше, ніж у “малому історичному”, вчені (О. Лосев, С. Аверінцев, О. Михайлов, О. Фрейденберг, А. Содомора та ін.) наголошували на їхній універсальній позачасовій властивості – ставати учасником міжтекстового комунікування. Такий потенціал закладений діалогічністю античності як типу культури. Аналізуючи античний світогляд як міф, Ю. Сватко вводить до низки його характеристик поняття “діалогічна істота-текст”: “<...> у межах істинного, ідеально-матеріального космосу матерія (навіть розумна!) ніколи не була самообґрунтованою, а розум – самоочевидним. Тобто в так розбудованому світі буквально все обов’язково треба було ще спеціально 1) обґрунтувати чи 2) довести. Тому античний космос був приречений на нескінчений діалог” [14, с. 10]. Двоїстістю відзначено і тип античної культури, у центрі якої (а греки називали її “пайдеєю” – вихованням) – філософія і риторика, яким, стверджував С. Аверінцев, “надана можливість ототожнювати себе з культурою загалом, оголошувати себе принципом культури. Тож обличчя культури

подвоюється: це “пайдейя” під знаком філософії і “пайдейя” під знаком риторики. Двоїстість закладена в самій основі створеного типу культури, який створили греки, і відтворюється разом із цим типом” [2, с. 146]. Крім того, чільною в античній літературі є проблематика взаємин, а отже, діалогу, людини й космосу, людини й держави, Заходу і Сходу тощо. В елліністичному театрі, в суперечці рівно достойних принципів містяться джерела “західного” діалогу як типу культури. Діалог динамізму й традиціоналізму античної літератури зумовили її життєздатність і величезну роль у подальшій культурній історії Європи та світу. Урешті-решт, саме внаслідок діалогу (наступності) давньогрецького та римського письменств й утворився феномен античної літератури, у якому римська література не тільки типологічно близька до грецької – “точки відліку, орієнтиру, щодо якого віднаходить себе оригінальність римлянина” [1, с. 63], – а й пов’язана з нею спадково, створена на її основі, з використанням її досвіду та здобутків. А мови античної літератури стали матеріальним вираженням, так би мовити, світової літератури античності, свідченням її внутрішнього “діалогу”, який у майбутньому став підґрунтям для “діалогу” з рештою світу.

Саме у сприйнятті античних творів в пізніші епохи закладено поняття “класики” й викристалізовано її сутнісні характеристики. Твори греко-римської літератури як класичні втілюють уявлення про гармонійну цілісність; наділені масштабністю; їх вважають зразковими і, як наслідок, – сприймають як певний орієнтир на певних етапах розвитку кожної національної літератури, тобто пізнають ззовні, з відстані часу та досвіду іншої епохи. А в цьому – “у залученні в міжепохальні (трансісторичні) діалогічні взаємини” [17, с. 133] – й полягає, за В. Халізовим, суть класичної літератури.

Визначаючи греко-римську літературу як певний “текст”, що є учасником міжтекстового комунікування, до низки його дефініцій включаємо також поняття, якими позначають текст, що є джерелом запозичення: прецедентний текст або феномен, канонічний, канонізований тощо.

Антична прецедентність – це динамічний конструкт, який реалізується в нескінченності варіантів, що пронизує різні дискурси, впливаючи на всю світову культуру. За накладання когнітивної матриці античного тексту на твори, продюзовані в художньому дискурсі різних авторів, в античному тексті як прецедентному феномені виявляються виразні ознаки кроскультурної універсальності. Визначення греко-римської літератури як прецедентного тексту зумовлене, по-перше, її опертям на універсальну пресуппозицію, апеляцією до “культурної пам’яті” й образного мислення читача, його звичних уявлень і соціального досвіду. По-друге, самодостатністю й відносною незалежністю від контексту, що її оточує. По-третє, загальноприйнятістю й упізнаваністю, які спростовують необхідність маркувати її прояви лапками чи посиланнями на джерело. Окрім того, античним образам, іменам тощо властива така ознака прецедентності, як можливість бути вилученими зі своїх “материнських” текстів без втрати пізнавально-естетичної вартості й використання їх як окремих міні-текстів. Вибір прецедентних фактів, їх введення в нові форми, культурно-художня трансформація в новому текстовому оточенні відповідає інтересам розвитку образу автора, авторській інтенції, що й зумовлює стратегію й тактику створюваного тексту.

Греко-римська література належить до таких прецедентних текстів, які поєднують ознаки і національно-прецедентного феномена (відомого будь-якому члену національної

лінгвокультурної спільноти та такого, що входить у національний когнітивний простір і, відповідно, несе культурну маркованість) й універсально-прецедентного тексту. Прецедентно “сильні” (В. Топоров) або енергетично сильні тексти, зазвичай, відбирають для спеціального вивчення й вносять у літературний канон. За всього розмаїття підходів і принципів, на яких будують канон, греко-римська література має в ньому особливий статус у ролі одного з “прототекстів”. З огляду на те, що сучасній соціокультурній ситуації властиві тенденції до виявлення загального простору та єдиних первнів, збереженню європейськи вагової культурної спадщини, античний текст має прецедентну значимість у масштабах світової цивілізації.

Унікальний за тривалістю існування й часом впливу на всі сфери культури античний текст не втрачає прецедентного значення, живе у свідомості мільйонів носіїв європейської й світової культури й нескінченно відтворюється в знову продукованих творах, що, своєю чергою, приводить до його постійного динамічного варіювання. А відтак, він доповнюється ще однією характеристикою – канонічний текст. З погляду теорії інтертекстуальності, канонічний – це основний текст, що внаслідок міжкультурного діалогу стає джерелом нових варіантів, нових текстів. Роль античного письменства як пралітератури європейських літератур і функціонування греко-римських сюжетів та мотивів у подальшому розвитку світового літературного процесу дає змогу не одному поколінню маркувати античний текст як канонічний. Тож канонічний текст складає спільне силове поле синонімічних понять разом із прецедентним текстом, архетекстом та прототекстом. Спільним для цих понять є не лише їхня природа і функціональне призначення, а й домінантна роль суб’єктивного фактора (автора) у їх формуванні.

Щодо канонізованого тексту, то це поняття виникло внаслідок дії інших механізмів. Канонізація класики, яка, на думку В. Халізева, має позитивне значення для художньої культури [17, с. 180], виражається у сприянні публікаціям кращих творів, в установленні пам’ятників видатним письменникам, у введенні їхніх творів до навчальних програм, у їхній популяризації тощо. Ініціатором і реалізатором канонізації, зазвичай, є державні інституції або художні еліти, керуючись насамперед ідеологічними запитами своєї доби. Як, наприклад, у Франції XVII ст. література римської античності не без сприяння Академії перетворилася на канонізовану. На нашу думку, у цій ситуації спостерігається перетворення тексту античної літератури, що став канонічним для попередньої культури – культури доби Відродження, – на канонізований, ідеї і принципи якого лягли в основу французького класицизму.

Навіть з огляду на певні смисловтрати, що, безперечно, супроводжують абсолютизацію, значущість певної літератури чи її частини, перетворення канонічного тексту на канонізований є одним із виявів його життя у великому історичному часі та просторі. Тоді як у зворотній послідовності – перетворенні канонізованого тексту на канонічний – смисловтрати класичної літератури можуть бути досить суттєвими. Такі явища особливо були поширені в літературах XX ст., зокрема в тих, що розвивалися за умов тоталітарних режимів. Авторитарні спроби канонізувати певну літературу (як минулого, так і сучасності) або творчість окремого митця часто характерно були агресивними. Нав’язування читацькій аудиторії настанов офіційної влади відбувалося, по-перше, через прийняття відповідних директив, які визначали літературних “святих”, присудження вищих державних нагород, збільшення тиражів творів, формування кор-

пусу компліментарної критики тощо, по-друге, через відкидання і заборону справді класичних творів, які традиційно вважали такими завдяки культивованим у них загальнолюдським цінностям та високому естетичному змісту. Метою таких актів канонізації є створення уявлення про новий канонічний текст і, як наслідок, – формування нових критеріїв літературного смаку та нової традиції, що повинні стати одними з чинників ідейного й естетичного виховання читачів. Прикладом цього є доля греко-римської літературної спадщини в історії української літератури радянського періоду, зокрема в 20–30-ті рр. XX ст., соцреалістичний канон якої вибудовувався через заперечення ролі й значення античності, проголошеної “буржуазним мистецтвом”.

Дослідження античності як інтертексту української літератури розглядаємо як один із способів визначити закономірності літературного процесу, і насамперед – іманентні, літературні, поетичні. Тут відкриваються можливості нового історизму – “зворотного”: виходячи зі специфіки певного сучасного літературного явища, можна заглибитися в його культурно-історичні джерела, засвоєні (чи втрачені) традиції та зразки, рухаючись назад віссю часу, розкопуючи дедалі глибші пласти тексту. Приміром, аналізуючи творчість київських неокласиків, можна виявити, що на “дні” їхньої інтерпретації античності як ідейного, культурного й філософського фундаменту естетики “п’ятірного грона” виявляється творчість барокових поетів, заломлена в творчості Г. Сковороди (який і полемізує, і солідаризується з бароковими поетами), а цитати з античної літератури та їх тлумачення складають лише зовнішній антураж філософії культури української неокласики, виконуючи роль морально-естетичної провокації, художнього першо-поштовху до національно-самобутнього філософування в українській культурі XX ст.

Для дослідження античного інтертексту української літератури обов’язковим є вивчення двох тісно взаємопов’язаних видів вертикального контексту: філологічного й соціально-історичного. Перший містить способи вираження у творі соціально-історичної дійсності й передбачає сукупність інформації про особливості побуту тієї чи іншої історичної епохи, про індивідуальні нахили персонажів, про їхній вік, походження, освіту, рід занять тощо. Другий – філологічний – пов’язаний із розглядом різноманітних способів використання авторами змісту й форми своїх попередників, переважно у вигляді алюзій.

Необхідність дослідження соціально-історичного вертикального контексту української літератури, органічною частиною якої стало переосмислення греко-римської традиції, зумовлена тим, що його наявність у тексті не лише виражає соціально-історичну дійсність античної епохи, допомагає письменнику створити “свій” образ античності, а й алюзивно моделює образ сучасності автора, у якому синтезуються риси, властиві й минулому. Визначення філологічного вертикального контексту, тобто аналіз функціонування у творі алюзій, ремінісценцій, цитат, інших способів актуалізації асоціативних знань, дасть змогу визначити специфіку рецепції античного претексту і на рівні індивідуального стилю, і на рівні загальних тенденцій засвоєння і трансформації античності.

Отже, досліджуючи рецепцію та трансформацію античного інтертексту української літератури, виходимо із його характеристик як класичного, канонічного, прецедентного, усвідомлення специфіки яких дає змогу краще зрозуміти феномен української античності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аверинцев С. С.* Связь времен / Аверинцев С. С. – К. : Дух і літера, 2005. – 448 с.
2. Античное наследие в культуре России : [под общ. ред. Кнабе Г. С.]. – М. : Изд. РНИИ культурного и природного наследия, 1995. – 260 с.
3. *Баглай-Соляник Б. Й.* Іван Франко – дослідник античної літератури : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / Баглай-Соляник Б. Й. – Львів, 1996. – 24 с.
4. *Буслаєва К. О.* Трансформація античних образів і мотивів у творчості Н. Королевої : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / Буслаєва К. О. – Дніпропетровськ, 2005. – 22 с.
5. *Вишневецька О. А.* Рецепція античності у творчості неокласиків, акмеїстів і скамандритів : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.05 “Порівняльне літературознавство” / Вишневецька О. А. – Тернопіль, 2001. – 20 с.
6. *Гром’як Р. Т.* Проблема введення (інсталяції) літературознавчих термінів у теоретико-літературну рефлексію // Гром’як Р. Т. Орієнтації. Розміски. Дискурси. 1997–2007. – Тернопіль: Джура, 2007.
7. *Іванюха Т. В.* Трансформація жанрів античної літератури у творчості неокласиків : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 01. 01 “Українська література” / Іванюха Т. В. – Кіровоград, 2007. – 20 с.
8. *Кнабе Г. С.* Русская античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России / Кнабе Г. С. – М. : РГГУ, 1999. – 238 с.
9. *Майстренко М. І.* Шевченко і античність: літературознавчий нарис / Майстренко М. І. – Одеса : Маяк, 1992. – 296 с.
10. *Микитенко Ю. О.* Сяйво Гіппокрени: З історії й типології українсько-грецьких літературних зв’язків / Микитенко Ю. О. – К. : Всесвіт, 2008. – 391 с.
11. *Мірошніченко П. О.* Трансформація жанрових особливостей античної трагедії в українській літературі ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / Мірошніченко П. О. – Запоріжжя, 2002. – 24 с.
12. *Михайлов А. В.* Античность как идеал и культурная реальность XVIII–XIX вв. / Михайлов А. В. // Античность как тип культуры. – М. : Наука, 1988. – С. 308–324.
13. *Папушина В. А.* Рецепція античної міфології у поезії українського і російського символізму (типологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття ступеня наук, канд. філол. наук : спец. 10.01.05 “Порівняльне літературознавство” / Папушина В. А. – Тернопіль, 2006. – 24 с.
14. *Сватко Ю. І.* Світ античного космосу і антична модель філософування: культурно-історичний та історико-філософський коментар / Сватко Ю. О. // Наукові записки НаУКМА. Т. 89 : філософія і релігієзнавство. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 5–11.
15. *Турган О. Д.* Українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст. і античність (шляхи сприйняття і засвоєння) / Турган О. Д. – К. : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1995. – 176 с.
16. *Шевчук Т. С.* На перехресті епох: антична література у творчості Григорія Сковороди / Шевчук Т. С. – Ізмаїл : СМІЛ, 2010. – 360 с.
17. *Хализев В. Е.* Теория литературы / Хализев В. Е. – М. : Высш. школа, 2007. – 405 с.

Стаття надійшла до редколегії 22.10.2011

Прийнята до друку 02.11.2011

ANTIQUÉ INTERTEXT OF UKRAINIAN LITERATURE: THEORETICAL ASPECTS

Oksana Halchuk

*Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kiev,
14, Shevchenko, Kyiv, 01004, e-mail: teorialit@ukr. Net*

The article is devoted to determination of conceptual and categorical complex of antique intertext's research in Ukrainian literature. Greco-Roman writing is identified as "a text" that during its functioning in the world literature's history has acquired different characteristics: classical, canonical, canonized, precedent and others. The author assumes that the reception of antique literature's traditions by the Ukrainian national literature has resulted in the phenomenon of Ukrainian antiquity.

Key words: intertext, precedent text, reception, Ukrainian antiquity, reminiscence.

АНТИЧНЫЙ ИНТЕРТЕКСТ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Оксана Гальчук

*Институт филологии
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко,
бульв. Шевченко, 14, г. Киев, 01004,
e-mail: teorialit@ukr. net*

Определено категориальный аппарат исследования античного интертекста украинской литературы. Греко-римская литература идентифицировано как текст, который на протяжении своего функционирования в мировой литературной истории приобрел черты классического, канонического, канонизированного, прецедентного и др. Автор считает, что рецепция в отечественной литературе античных художественных традиций проявилась в феномене украинской античности.

Ключевые слова: интертекст, прецедентный текст, рецепция, украинская античность, реминисценция.